

Віктор Козловський, Ілля Давіденко, Катерина Круглик, Дар'я Попіль

ГЕГЕЛЬ І УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ 70–80-Х РОКІВ.

Частина II¹

Ілля Давіденко: *Цю частину розмови пропоную розпочати з праці, яку мав шанувати кожен, хто в радянські часи був фаховим філософом. Яким був статус «Філософських зошитів» Леніна? Як тлумачились у навчальних курсах ті мислителі, які автором цих зошитів були охарактеризовані як «ерунда»?*

Віктор Козловський: Справді, було таке явище, як «Філософські зошити»², і в тому контексті воно було досить значущим. Явище, з позиції сучасності позбавлене будь-якого філософського значення, його слід розглядати лише як складник еволюції вітчизняної філософії. По-перше, ці конспекти, назву яким дав не сам Ленін, а видавці, вийшли друком лише на початку 30-х років. Зошити – це набір конспектів різних філософських текстів, які Ленін створював у 1914–1915 роках. Ленін послуговувався оригінальними текстами, адже знав кілька іноземних мов, зокрема німецьку, англійську, французьку. У Зошитах законспектовано «Науку логіки», а також лекційні курси Гегеля з історії філософії та з філософії історії. Ленін конспектував праці Карла Маркса, Людвіга Фойєрбаха, «Метафізику» Аристотеля в німецькому перекладі, працю Ласалю «Геракліт». Усі ці конспекти супроводжувалися коментарями Леніна, певними «узагальненнями». За радянських часів наголос робили на фрагменті «Питання про діалектику», де Ленін виклав своє розуміння «законів діалектики», з особливим наголосом на «законі» єдності і боротьби протилежностей. Цей «закон» Ленін розгледів у гегелівському вченні про сутність, і не лише там, а й у Геракліта, Аристотеля, Енгельса. Цей «закон» знадобився, щоби пояснити «саморух» матерії, світу, природи й історії. Без цього «закону» важко було пояснити класову боротьбу, що начебто рухає історію. І, узагалі, його залучали для пояснення будь чого, іноді це виглядало смішно, та «закон» не хибив [Сміх]. Завжди можна було відповісти, що в якомусь явищі, процесі відбувається «боротьба» протилежних сил, тенденцій, і це вважалось якщо й не повною, то прийнятною відповіддю, особливо в царині соціальних і гуманітарних наук.

Д. П.³: *Мабуть, слова «класика», та ще й про «закони», було важко ігнорувати?*

© В. Козловський, І. Давіденко, К. Круглик, Д. Попіль, 2021

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії «Філософія в Україні 60–80-х років ХХ століття». Першу частину цього інтерв'ю див.: Козловський, В., Давіденко, І., Круглик, К., & Попіль, Д. (2020). Гегель і українська філософія 70–80-х років. *Sententiae*, 39(2), 241-250. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.241>

² Далі – Зошити.

³ Ініціали в тексті інтерв'ю означають, відповідно, І. Д. – Ілля Давіденко, В. К. – Віктор Козловський, К. К. – Катерина Круглик, Д. П. – Дарія Попіль.

В. К.: Так, слід визнати, що ці конспекти, з плином часу, істотно вплинули на радянську філософію. Хоча в 30-х роках Зошити якогось надзвичайного впливу не мали. Тоді популярнішими були праці Сталіна, зокрема, «Про діалектичний та історичний матеріалізм». Проте частину цих ленінських «Зошитів» долучили, як своєрідний ідеологічний вступ, до перекладу «Науки Логіки», що вийшов наприкінці 30-х років, у складі російсько-московного зібрання творів Гегеля.

Далі, у повоєнні часи, особливо після смерті Сталіна, Зошити стають дедалі популярнішими, адже дають дослідникам можливість вихоплювати різні фрагменти та, послуговуючись ленінськими інтерпретаціями Гегеля й інших філософів, вибудовувати якісь власні філософські візії. За часів Відлиги різнобічність, нестрогість і фрагментарність текстів Зошитів уможливили вільніший спектр висловлювань про філософію. На ці конспекти, справді, можна було спиратися як на певне підґрунтя для тих чи тих власних думок.

К. К.: *А якими постали Зошити для Вас?*

В. К.: У роки, коли я навчався в університеті, праці Сталіна не викладались, я про них і не чув, навіть від викладачів «ленінського етапу історії філософії». Натомість саме Леніна піднесли на п'єдестал марксистської філософії, а Зошити перетворилися на лабораторію різних ідей для радянських філософів. Одним із фрагментів Зошитів є той, де Ленін визначає гегелівську логіку як єдність логіки, теорії пізнання й діалектики. Радянські філософи були вражені цією ідеєю. Зрештою, з'явилися різні тексти, навіть постала дискусія щодо того, як належить розуміти цю єдність: чи як повну тотожність, чи як єдність відмінних, відносно самостійних філософських дисциплін – логіки, теорії пізнання й діалектики. Зазначу, що й Шинкарук у 1964 році видав книжку «Єдність логіки, діалектики та теорії пізнання Гегеля», тобто пристав до цієї дискусії.

К. К.: *Поширеною є думка, що Зошити – дещо вульгарний текст...*

В. К.: Звісно, Зоштам притаманні грубощі, навіть вульгарність висловлювань і характеристик. Ленін не просто характеризує певні ідеї як «ерунду», це ще м'які вислови, часто він «навішує» дуже грубі ярлики, вдається до образ. Про Гегеля він писав: «Сволота ідеалістична!» І це на адресу філософа, якого поважав. А що вже казати про «якихось там» Маха, Авенаріуса, Петцольда, Богданова, Оствальда та ін., про яких ішлося ще в одному канонізованому за радянських часів опусі, «Матеріалізм і емпіріокритицизм!» «Вождь» не стримував своїх негативних емоцій, їм дісталось «сповна», і лише за те, що ці філософи й науковці (наприклад, Оствальд, видатний вчений, лауреат Нобелівської премії з хімії) самостійно шукали нові філософські шляхи осмислення революційних відкриттів у природознавстві. Звісно, вони не сповідували примітивний матеріалізм і теорію відображення марксистського гатунку, як не були й прихильниками німецької спекулятивної філософії. Утім, у роки мого навчання ленінські ескапади суттєво не впливали на вивчення філософських постатей, їхніх ідей. Зрозуміло, різкі негативні оцінки Леніна дещо заважали, але не перекреслювали можливість вивчення філософів, які не подобались «Іллічу».

Д. П.: *У Гегеля справді «єдність логіки, теорії пізнання та діалектики»?*

В. К.: Ні, це вигадка, точніше, власна інтерпретація Леніна. У Гегеля такої «єдності» немає. Йдеться про складнішу конструкцію – Гегель хотів побудувати таку логіку, що була би відтворенням не лише сушого в його загальних (категоріальних) втіленнях, а й зображенням Бога, як Він існує до «створення світу й конкретного Духу». Гегель намагався презентувати спекулятивну логіку, яка до звичайної логіки стосунку не має. Спекулятивною логікою користуватися не можна, адже ні буденне, ні наукове мислення не

здійснюється на її основі. Ця логіка має виняткове значення в рамках системи Гегеля. Повторюю – абсолютне, виняткове значення. Логіка постає як єдність онтології й теології. Діалектика в цій єдності не мала самостійного значення, вона виконувала підпорядковану функцію алгоритму розгортання спекулятивного мислення в межах чітко визначеної тріади: теза – антитеза – синтез. Ця тріада чітко визначена ще у Фіхтевому «Wissenschaftslehre». Як і Фіхте, Гегель синтезує попередні етапи (тезу й антитезу) як необхідні моменти розгортання спекулятивного філософування. І таке спекулятивне філософування, як щось вагоме й позитивне, віродив Фіхте, на протигагу Кантові, для якого спекулятивне мислення є негативним.

Для гегелівської логіки головним є саме це, а не мрії про діалектику як щось самостійне, самодостатнє, щось таке, що може діяти за межами спекулятивного мислення. Ленін, і не лише він, а й марксизм у цілому, мав схильність спрощувати філософські проблеми.

Я би сказав, що спрощувалися й політичні проблеми. Ленін часто перекручує, «принижую» ідеї філософів, зокрема й Гегеля. І тому ніяково читати в сучасних авторів якісь панегирики на адресу філософських досягнень Леніна, його досліджень Гегеля. А такі панегирики все ще лунають. Ба більше, і тепер перевидають російські переклади Гегеля з великими фрагментами із Зошитів, а то й із додаванням такої собі статті Леніна «Про значення войовничого матеріалізму». А це взагалі щось нечуване! Не думаю, що для цього видавці отримують якісь команди «з гори», ні, це за «велінням душі». Адже для багатьох усе ще зберігає свою силу і привабливість ленінське тлумачення Гегеля як діалектика, творця законів діалектики. А все решта в його спадку має маргінальне значення, не варте уваги. Сумне явище!

Попри все, Зошити справді дозволили радянським філософам, після жахів сталінізму, після тотального примусу до нескінченного цитування абсолютно примітивного тексту «Про діалектичний та історичний матеріалізм» і постанов з'їздів більшовицької партії, відчувати, нарешті, Відлигу не лише політично, а й концептуально. У 60-ті роки з'явилася можливість рефлексувати, трішки дискутувати, чого не можна було уявити раніше, бо в 30-ті й, пізніше, у 40–50-ті роки (хоча, можливо, уже й не з таким розмахом) усі «дискусії» закінчувалися навішуванням опонентам жаклих політичних ярликів і репресіями.

Звісно, з точки зору концептуального змісту, Зошити не мають особливого значення, це радше історичний раритет, історія нашого філософського сумління... Чи, може, його відсутності? Утім, ці конспекти призвели до появи «радянського гегелезнавства». Направду, я не вважаю, що в Радянському Союзі було гегелезнавство. Існували окремі гегелезнавці, які, можливо, навіть і не були гегелезнавцями, а використовували Гегеля для власних розробок у межах діалектичного чи історичного матеріалізму. Але, справді, у 60-х з'являлися дослідники гегелівської філософії. Цей напрям дещо послаблюється в 70-х, коли відбулася певна переорієнтація. Дослідницьким пріоритетом у царині німецької філософії став Кант. Але в 60-х Зошити справді підштовхнули радянських дослідників до вивчення гегелівського спадку. І українські дослідники активно долучилися до цього процесу.

І. Д.: *Пане Вікторе, я пам'ятаю один із семінарів, де Ви доповідали про генезу проблематики трансцендентальної естетики. Ви вже згадували, що Кушаков був одним із тих, хто зародив у вас інтерес до Кантової думки та до філософії німецького ідеалізму загалом. Розкажіть, будь ласка, якими були зокрема університетські лекції Кушакова, присвячені цій проблематиці.*

В. К.: Якщо дозволите, спершу я трохи детальніше зупинюся на своєму шляху до німецької філософії. Дещо про філософію загалом, і про німецьку зокрема, я вже знав і

до університету. Справа в тім, що в домашній бібліотеці були різні книжки, я про це вже казав, зокрема, книжки німецькі та польські. Деякі з них мали певне філософське спрямування чи філософські «ремінісценції». Я на це дуже зважав, це мене якось орієнтувало, спонукало до власних розмислів, власних інтелектуальних пошуків. Особливо це стало значущим для мене після школи, під час навчання на економічному факультеті. Саме книжки з філософськими імплікаціями «розхитали» мої економічні вподобання і прискорили рух до філософії. У цьому контексті неабияке значення для мене мали поради батька, його літературні смаки. Батько мав «польське коріння», непогано знав польську й німецьку мови. І саме він підштовхнув мене, звісно ненав'язливо, із гумором, до певних текстів західної літератури, яку він теж знав пристойно, цікавився новинками, купував і передплачував багатотомові зібрання західних письменників, модні в ті роки журнали «Иностранная литература», «Всесвіт». Крім того, у нашій бібліотеці зберігалася певна кількість старих видань Гете, Шилера, Гофмана, Келера, Гайне (і оригінальні тексти, наприклад, збірка, де були «Zur Geschichte der Religion und Philosophie», «Die romantische Schule»). А ще – різні переклади, українські також, два томи Грильпарцера, Гегеля (його «Philosophische Propädeutik»), Куно Фішера (частина його книжки про Фіхте), Рільке, Майрінка (його роман «Der Golem»), Дебліна, Маха, Рікєрта, Авенаріуса (його «Der menschliche Weltbegriff»), Міцкевича. Зокрема, праця останнього «Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego», якою батько захоплювався. Я її, із певними труднощами, частково прочитав. Там викладений польський месіанізм, цікава штука, для тих часів дивна! Також були твори Красінського, Сенкевича, Пруса, Жеромського, Пшибишевського (його «Dzieci Szatana», «Androgyne») збили мене з пантелику, мало що зрозумів, але написано потужно, емоційно вражає з одного маху!), Крашевського.

Це, як я вже говорив, «книжковий спадок» діда, те, що залишилось від колись великої бібліотеки. Проте в студентські роки я вподобав Гюстава Флобера, Еміля Золя, Алехо Карпент'єра, Еріха Марію Ремарка, Германа Гесе, Томаса Мана та ін. Я захоплювався романами «Саламбо», «Виховання почуттів», «Жерміналь», «Людина-звір», «Вік Просвітництва», «Весна священна», «Три товариші», «На Західному фронті без змін», «Чорний обеліск», «Гра в бісер», «Степовий вовк», «Доктор Фаустус», «Смерть у Венеції», «Свідчення авантюриста Фелікса Круля». Саме під впливом Манового «Доктора Фаустуса» я перечитав «Фауста» Гете вже в українському перекладі Миколи Лукаша. З часом я дещо розчарувався у цьому перекладі, бо виявив, що притаманна йому архаїзація мови і стилю, м'яко кажучи, не відповідає німецькому тексту. Та це так, до слова. У цілому переклад добрий, вагомий для нашої культури.

У 70–80-ті роки для мене важили часописи «Иностранная литература» і «Всесвіт», де друкувалися літературні тексти модерних зарубіжних письменників, літературні новинки, звісно, з деяким запізненням, тож не зовсім нова література, та, зрештою, для наших збіднілих палестин це було таки щось! Пригадую, як мене вразив Самуель Бекет, якісь його тексти друкували у «Всесвіті», і, безумовно, Габріель Гарсія Маркес. Магічний реалізм Маркеса, його романи «Сто років самотності», «Осінь патріарха» – справжні бестселери 70-х. А прийшли ці романи до нас із часописів і вже пізніше вийшли окремими книжками.

Я це згадав, бо сприймав ці речі як потужні «філософські» романи, зі своєю атмосферою, своїм світом, населеним дивними персонажами, що існують начебто поза часом. А як існувати, не відчуваючи час, у гнітючому світі, де майже нічого не відбувається? А коли щось і відбувається, то воно позбавлене сенсу? Що за персонажі існують у світі, де переплітається страшна політична реальність, міфи, галюцинації й видіння? І вся ця

фантазмагорія сприймається персонажами цих романів як дійсний світ, а не «світ навиворіт». Тому Маркес, Карпентьєр, Кортасар стали для мене провідниками у світ філософії, може, не відразу, а вже в університеті, і саме вони відкрили для мене непереможну силу філософської рефлексії, «вплетеної» в літературний текст, причому вплетеної не дидактично, не через великі філософські «відступи», як у «Війні й мирі» Толстого, а на рівні сюжету, персонажів, їхніх вчинків, світу їхнього буття, і головне – без моралізаторства, нав'язливого повчання. Письменники «магічного реалізму» (і, безумовно, Гесе і Т. Ман) стали для мене такими провідниками у філософію. Ман особливо, ним я захопився ще в школі. Славний Манів десяти томик, що вийшов друком на початку 60-х, уже в шкільні роки став для мене дороговказом у світ інтелектуальних пригод, неочікуваних відкриттів. Мана я й тепер перечитую. І роман його сина, Клауса Мана, «Мефісто», а пізніше фільм за цим романом угорського режисера Іштвана Сабо, де головну роль геніально зіграв Брандавер, справили на мене сильне враження. Для мене це також була філософія. Може, це й дивно, та саме так я сприймав усі ці речі – як глибоку філософію, часто відсутню в текстах, що претендують на філософські візії.

Щодо Гегеля, то мене він не зацікавив. Я вважав його праці надто плутаними, порівняно з текстами французьких філософів. Гегелівські тексти виглядали якось архаїчно. Я вже згадував «Науку логіки» в перекладі Дебольського, яку трохи читав ще в школі й переконався, що не варто «зацікловатися» на Гегелі. І цьому своєму відчуттю я знайшов підтримку з боку Артура Шопенгавера, якого читав після школи, уже працюючи на заводі, адже самопідготовку до університету я на цей час не полишав. До моїх рук потрапила стара, пошарпана книжка з етичними працями Шопенгавера, де він висміяв спекулятивну мову німецьких філософів, їхню схильність просте викладати складно, а складне утаємничувати. Особливо перепало на горіхи саме Гегелеві. Як його Шопенгавер тільки не ображав! Для Шопенгавера німецькі філософи, особливо Гегель, спотворили німецьку філософську мову, замість писати як французькі філософи і Г'юм. Тому я впевнився у своєму відчутті, що на Гегеля не варто витрачати час, бо його філософія є штучною конструкцією, далекою від життя.

Окрім того, щиро кажучи, у ті роки мене не полишало відчуття, що така манера Гегелевого письма, можливо, приховувала нерозуміння, чи м'якше – не повне розуміння тих питань, які аналізував цей автор, застосовуючи таку «перекручену» німецьку мову, що дуже часто «зачаровує» неофітів. Останнім здається, що це і є мудрість, «глибинне» прозріння в сокровенну сутність світу. Я ніколи так не вважав.

Згодом я дещо переглянув своє юнацьке враження, та осад зберігався ще довго, аж поки я не зрозумів, що головне для Гегеля – спекулятивна конструкція думки і мови, що уможливує побудову його системи. Та саме ця спекулятивність мислення віддаляє нас від розуміння Гегелевих текстів на чималу відстань і для повернення в «зону розуміння» потрібні неабиякі інтелектуальні зусилля, а не швидке «занурення» в складну конструкцію Гегелевської спекулятивної думки, коли подекуди чув від деяких «знавців», що все в Гегеля просто й насправді він мав на увазі цілком елементарні речі. Це я чув від декого, хто переконував мене в тому, що вже в школі чи в армії (були й такі «знавці») прочитав «Феноменологію духу» і все зрозумів, бо все там елементарно, хоч і трохи заплутано викладене. Такий апломб неофіта можна було би зрозуміти, якби за цим не приховувалася зневага то гегелівського тексту. Особисто я ніколи не вважав, ніби ці тексти втілюють прихований «елементаризм». І це впливає з того, що в Гегеля навіть елементарні речі підносяться на рівень спекулятивного мислення, відтак втрачають свою простоту й постають як «складні», комплексні.

Отож, я зрозумів, що варто розібратися з цими «складнощами», бо тут відчутна пульсація потужної думки, яка, попри всі спекулятивні схематизми, дійсно «зачіпає» суще, реальність. Мені потрібен був певний час, щоб це зрозуміти. На моє переконання вивчення Гегеля варто починати з «Феноменології духу», а не з «Логіки» і навіть не з «Енциклопедії...» «Логіка» може відлякнути неофіта своєю спекулятивною складністю, а «Енциклопедія...» – викликати нудьгу своєю лапідарністю і схематизмом. Звісно, краще починати читати, маючи перед очима добрі коментарі. Зараз є чудові коментарі різними мовами.

І ще один спогад. Під час мого навчання в університеті гегелівська філософія чомусь «нагадала» мені опери Рихарда Вагнера, чи, навпаки, Вагнерові опери дивовижним чином «натякали» на філософію Гегеля. Ці опери я прослухав, звісно, на вінлових платівках, десь у середині 70-х. У моєму розпорядженні були не всі опери, але «Перстень Нібелунга» я, усе ж, прослухав. Щоправда, у дуже-дуже скороченому вигляді: у ті роки записати це повністю на платівки було неможливо, бо чотири опери тривають більше 15-ти годин. Значно пізніше, вже в 90-ті, у Німеччині, у знаменитому Байройтському театрі, під час фестивалю Вагнера, я вперше прослухав дві опери, а за кілька років, у Мюнхенському оперному театрі, ще дві, включно зі «Загибеллю богів» – ця опера тривала майже п'ять годин! Грандіозна музична поліфонія цих опер, вражаючи за своєю складністю лібрето справді нагадали мені масштабність гегелівського філософування! Я зрозумів, що гегелівська філософія вплинула не лише на теоретичні візії Вагнера, його концепцію «синтетичного театру», а й на його музичні пошуки. Вагнер і до Фойєрбаха ставився з великою повагою, до його філософії «чуттєвої людини». І, звичайно, Шопенгавер, як же без його «темної», сліпої волі – це і є метафізичний лейтмотив «Перстня», особливо останньої частини – «Загибелі богів». Отак я рухався до німецької філософії, як бачите, не зовсім прямо, а опосередковано, як то кажуть, «галсами».

Д. П.: *І десь на горизонті цих маневрів виднівся Кушаков?*

В. К.: На третьому курсі я, усе ж, зацікавився німецькою філософією. Справді, у цьому питанні мені певною мірою допоміг Юрій Кушаков. Саме він зародив інтерес до німецької філософії. Але, як я казав, у цьому мені суттєво допомогла й художня література. У ті часи викладання курсу німецької класичної філософії тривало два семестри, структура була такою: майже половина часу відводилась на вивчення Гегеля, приблизно третина – на Канта, а на Фіхте й Шелінга залишалося зовсім обмаль часу. Здається, на Фіхте й Шелінга відводилась одна чи дві лекції та стільки ж семінарів. Можливо, це було пов'язано з малодоступністю перекладів Фіхте й Шелінга. Звісно, викладач не міг пропонувати недоступні студентам німецькі праці, але й переклади дістати було важко. Їх було лише кілька, і то старі. А, можливо, Кушаков не вважав їх значущими з «погляду» Гегеля.

З іншого боку, я пригадую одну розмову з Кушаковим, коли він сказав, що для розуміння нашого сьогодення (а це кінець 70-х) вагомішим є Фіхте, а не Гегель. І прийде час, коли Фіхте почнуть інтенсивно вивчати. Що це означало в тому контексті? Може, своєрідний натяк на те, що Фіхте запропонував елементи авторитаризму (автаркію, державний розподіл і контроль, паспортну систему), що вельми «успішно» втілились у радянській дійсності? А, може, він вважав, що Фіхтеанська теорія активізму, її потенційні негативні конотації, привернуть увагу майбутніх дослідників, які шукатимуть, як цей нестримний активізм обмежити? Обмежити, бо він небезпечний для людського буття? Важко сказати щось певне.

Кушаков робив наголос на філософії Гегеля, а його виклад Канта базувався, як я це з'ясував трохи пізніше, на Куно Фішері. І, усе ж, Кушаков зацікавив мене, як не дивно, філософією Канта, а не Гегеля. Хоч я й намагався тоді читати тексти мовою оригіналу,

усе ж, основою вивчення німецької філософії на факультеті були російські переклади. У 60-х вийшло шість томів Канта, там зібрані майже всі основні його тексти, а між 1929 і 1959 роками в СРСР вийшло згадане вже мною чотирнадцятитомове видання Гегеля. Отож, корпус основних текстів Гегеля й Канта був наявний, тому існувала можливість «доторкнутися» до ідей цих філософів. Крім того, в 70-ті вийшли окремим виданням Гегелєві «Енциклопедія філософських наук», «Естетика», збірка «Праці різних років», «Філософія релігії» та ін. А оскільки навчання відбувалося російською, то й тексти також ми читали в російському перекладі. Через це ми мали змогу уникнути «подвійного перекладу», до якого іноді вдаються, коли, не знаючи німецької, у кращому випадку читають англійські переклади, і перекладають з них українською, хоча у випадку з Гегелем – частіше з російських перекладів. Ситуація з Кантом виглядає трохи краще, адже є кілька українських перекладів, щоправда ми все ще дискутуємо щодо їхньої валідності.

Д. П.: *Отже, у курсі Кушакова вас більше зацікавив саме Кант.*

В. К.: Саме так. Семінари Кушакова відбувалися цікаво, досить розкуто. Це, до речі, був один із небагатьох викладачів, який дозволяв вести дискусії, порушувати різні питання, що зацікавили. Людина спокійна, урівноважена, без особливих емоцій, він завжди був відкритий до спілкування зі студентами. Пам'ятаю, як писав у нього курсову роботу. І хоча моя дипломна робота виконувалася вже на кафедрі діалектичного матеріалізму, та, усе ж, її тема була тісно пов'язана з німецькою філософією, з Кантом.

Більше того, здається, десь на початку 1978 року я відвідав «Дні науки» в Московському університеті, де виступив із доповіддю. Тема доповіді, наскільки пам'ятаю, стосувалася філософії Барклі.

Згадую це тому, що там я познайомився та поспілкувався з марксистом-гегельянцем Віктором Вазюліним, автором виданої 1968 року книги «Логіка “Капіталу” Карла Маркса». Це взагалі окрема історія для радянської філософії. Якщо «Філософські зошити» стимулювали дискусії, певний «розвиток» (точніше, певне тлумачення) марксистських ідей на основі філософії Гегеля, зокрема його «Науки логіки», то «Капітал» дав поштовх до еволюції радянської філософії під кутом зору реконструкції якоїсь особливої (зрозуміло, діалектичної) «Логіки “Капіталу”». Чимало дослідників намагалися пристосувати структуру й категорії Гегелівської логіки до аналізу «Капіталу», його діалектики. Структуру й основні ідеї першого тому «Капіталу» я знав майже напам'ять, міг навіть цитувати певні шматки без звернення до тексту. Навчання на економічному факультеті далось взнаки, у ті часи там це було необхідно. Тож книжка Вазюліна мене зацікавила. Цей автор намагався довести, що загальна структура й логіка «Капіталу» своєрідно віддзеркалюють гегелівську логіку. Так, згідно з його розумінням, чотири томи «Капіталу» відтворюють структуру «Логіки», а саме: вчення про буття, сутність і поняття. При цьому слід пам'ятати, що лише перший том є оригінальним, решта – компіляції Марксових друзів (Енгельса, Каутського), зроблені на основі численних рукописів автора I тому.

У 70–80-х роках ці рукописи почати видавати, і вони користувалися великою популярністю серед радянських філософів. В оперті на ці рукописи розпочався процес «творчого переосмислення» кондових марксистських ідей, наприклад, теорії суспільно-економічних формацій. Почали звертати увагу на особливості так званого «азійського способу виробництва», оскільки таке виробництво не вписується в класичну марксистську «п'ятичленну» схему соціально-економічних формацій. Ця «дисидентська» проблема «освіжила» радянський істмат 80-х. Точилися дискусії навколо цієї проблеми, видавалися статті і книжки. Пам'ятаю книжки історика Васильєва, який обґрунтовував азійський спосіб виробництва на китайському матеріалі. Виглядало переконливо.

Із Вазюліним я навіть трохи поспілкувався, що було важкувато, бо він не виявляв схильності сприймати критику. А я мав певні зауваження, бо не погоджувався з таким механічним накладанням «Логіки» Гегеля на «Капітал». Там я також побачив і почув Евальда Ільєнкова. Це був знаний радянський філософ, гегельянець, марксист, який помер у тому ж році, як кажуть, унаслідок самогубства. Тоді в межах «Днів науки» в МДУ він проводив семінар на факультеті психології, на якому я був присутній і навіть спромігся сформулювати якесь питання.

Д. П.: *Утім, «Капітал» не відвернув вас від, так би мовити, руху «назад до Канта»?*

В. К.: Уже в роки навчання я більше цікавився філософією Канта. У моєму філософському становленні Кант відіграв вагомішу роль, ніж Гегель. І я не помилився. Тепер моя позиція така: Гегель – це вже, в якомусь сенсі, учорашній день, а Кант – це досить сучасна філософія, хоча Кант жив і писав раніше за Гегеля. Спекулятивні візії Гегеля – це вже досить застарілі ідеї (ясна річ, відносно застарілі, бо нині є чимало прихильників гегелівського філософування, існують часописи, регулярно друкуються дослідження з гегелівської філософії). Але трансценденталізм Канта (зрозуміло, із новітніми модифікаціями, а їх чимало) – досить придатний для сучасних філософських розробок. Принагідно зазначу, що про впливовість різних німецьких філософів ми можемо судити за індексом цитувань: Кант превалює навіть в англomовному світі. Щодо моєї зацікавленості, то пригадую, що, закінчуючи університет, я спромігся навіть статтю надрукувати про «форми духу» в Гегеля.

І. Д.: *Розкажіть, скільки тоді в університеті було людей, окрім Кушакова, які серйозно займалися дослідженнями Гегеля?*

В. К.: Таких людей було мало, їх не могло бути багато за визначенням. І не лише в Київському університеті, а й у решті університетів СРСР. Власне, такі фахівці зазвичай працювали на філософських факультетах, а їх було обмаль, не те, що теперішні «десятки» факультетів. У роки мого навчання, окрім Кушакова, до Гегеля зверталися інші викладачі факультету. Наприклад, згаданий мною Валерій Босенко – щирий ентузіаст діалектики, автор книжки про діалектику, досить популярної в 60–70-х роках. Ця книга рясніла цитатами Маркса, Енгельса, Леніна і Гегеля. Гегель посідав чільне місце в розбудові Валерієм Олександровичем «діалектики як теорії розвитку». У цьому контексті варто згадати талановитого філософа Миколу Тарасенка, співробітника Інституту філософії, пізніше декана філософського факультету Київського університету. Він розробляв проблематику взаємодії природи, технології та культури. І ці його розробки суттєво спиралися на гегелівські ідеї. Микола Федосійович за способом свого мислення був вочевидь гегельянцем і марксистом, звісно. Оця спекулятивна манера міркувати завжди відчувалась у лекціях Тарасенка, навіть у буденних розмовах він міг сформулювати якусь парадоксальну, дивовижну думку. Я й тепер пам'ятаю деякі його рефлексії. За способом, манерою мислити Микола Федосійович, вочевидь, був прихильником Гегеля.

Не можу не згадати Анатолія Канарського, професора Київського університету, чудового викладача естетики, автора досить популярної на початку 80-х книжки про «діалектику чуттєвого пізнання», яке Канарський розглядав як підставу естетичного досвіду й культури. Книжка написана з великою увагою до Гегеля. Можна сказати, що Гегелівська філософія суттєво вплинула на концептуальні уявлення Канарського, проте Анатолій Станіславович, як талановитий дослідник, спромігся створити досить оригінальну естетичну теорію. Це була легендарна особа, про нього розповідали, що ще навчаючись на IV курсі філософського факультету, а це початок 60-х, він читав спецкурс з естетики Гегеля. Як це було можливо, важко сказати, та було, бо я особисто чув це від

слухачів зазначеного спецкурсу. Я вже не застав цей спецкурс. Навчаючись в університеті, я відвідував інший його спецкурс, де, звісно, гегелівські ідеї відігравали вагомую, вирішальну роль. Можу засвідчити одне – Канарський був фантастичний лектор!

Треба зважати на те, що радянська філософська освіта виглядала не такою, як теперішня. До складу філософського факультету входили відділення філософії, наукового комунізму та психології. На п'ятому курсі ті, хто навчався на відділенні філософії, могли спеціалізуватися на вивченні діалектичного матеріалізму, історичного матеріалізму, історії філософії та наукового атеїзму. Лише студенти, які обирали історію філософії чи діалектичний матеріалізм, мали реальну можливість звернутися до Гегеля. Я не пам'ятаю, щоби хтось на моєму курсі писав дипломну роботу, пов'язану з Гегелем. Узагалі, Гегель завжди викликав певний страх у студентів, і раніше, і тепер.

У гурток з німецької філософії під керівництвом Кушакова входило в різні часи до 5-7 студентів. Кушаков вимагав, щоб ті, хто бажає брати участь у діяльності гуртка, прочитали перший том «Енциклопедії філософських наук», так звану «малу Логіку» Гегеля. Десь 6-7 засідань гуртка присвячувалися переповіданню студентами параграфів з «Енциклопедії». До місць, які видавалися нам незрозумілими, Кушаков давав свій коментар. Лише після опанування цього тому починалася дослідницька робота. Ми читали книжки, обговорювали їх, писали реферати, готували доповіді, рецензували. Справді, у той період Гегель для Кушакова відігравав фундаментальну роль.

К. К.: *Але Гегель, здається, не завжди залишався пріоритетом для Кушакова?*

В. К.: Ставлення Юрія В'ячеславовича до цієї фігури змінилось у 80-ті роки. Адже він глибоко зацікавився Фойєрбахом, рішучим критиком Гегеля, що вийшов з гегелівського середовища, з осередку так званих молодогегельянців. Наслідком цієї зацікавленості є книга «Історико-філософська концепція Фойєрбаха», опублікована 1981 року. Ця монографія стала основою для докторської дисертації Кушакова. Уже працюючи в Інституті філософії, я був присутній на захисті цієї дисертації.

І. Д.: *Хотілось би почути докладніше про цю зміну інтересів.*

В. К.: Я трохи зупинюся на монографії Кушакова про Людвіга Фойєрбаха, бо це цікавий епізод вітчизняної філософії. Отож, завдяки працям Фойєрбаха, Кушаков почав дещо інакше оцінювати німецьку філософію, і Гегеля також. На початку 80-х я інколи спілкувався з Кушаковим, він подарував мені свою книгу про Фойєрбаха. Кушаков ставив під сумнів базовий Гегелів принцип єдності логічного й історичного, який, у свою чергу, тримається на постулаті гегелівських спекулятивної логіки й філософії загалом – *Aufheben* (подолання чи зняття).

Тут слід дещо роз'яснити. Відомо, що Гегель читав студентам Берлінського університету великий курс з історії філософії. Наразі ми маємо російський переклад цього курсу, але тепер ці переклади втратили «автентичність», адже в Німеччині за останні сорок років вийшло 32 томи нового видання Гегелевих текстів, зокрема, лекції з історії філософії. Це історико-філологічне, історико-критичне видання, до складу якого увійшли студентські конспекти Гегелевих лекцій. До речі, як це зроблено в академічному зібранні Канта. А те, що ми маємо як переклади (і не лише російською, а й іншими мовами), – це переклади з німецького тексту, що його «виготовили» видавці першого зібрання Гегелевих праць ще в 1840-х роках. Перші видавці створили таку собі «велику книжку» з історії філософії (як і з естетики, філософії релігії, філософії історії), змішавши різні шматки й студентські конспекти задля створення єдиного суцільного тексту. Але ж Гегель не писав книжок із цих філософських дисциплін, як і з історії філософії. Збереглися певні нотатки, за якими він викладав ці курси, проте їх доволі мало. Та тогочасні

сумлінні студенти (принаймні дехто з них) ретельно конспектували Гегеліві лекції. І, як свідчать тексти, надруковані в складі згаданого мною сучасного 32-томового зібрання Гегелевих текстів, ці студентські конспекти є цікавими й валідними. Тому тепер видають саме студентські конспекти різних лекційних курсів Гегеля, зокрема, його лекцій з історії філософії. А ми досі послуговуємося перекладом з першого видання, валідність якого сумнівна, попри те, що цей «мікс» зробили учні і друзі Гегеля.

Як свідчать Гегеліві лекції з різних філософських дисциплін (і з історії філософії, зокрема), принцип *Aufheben* працює скрізь, тобто всі частини системи – логіка, філософія природи, філософія духу, включно з історією, правом, звичаєвістю, мистецтвом, релігією і філософією, підпорядковуються цьому принципі. Згідно з Гегелем, історія філософії свідчить про прогрес у пізнанні Абсолютного Духу, а це передбачає, що попередній історичний зміст, «минулі ідеї» не зникають, а долаються, «знімаються», тобто, зберігаються в якомусь «переробленому» вигляді, очищеному від усього побіжного й випадкового. При цьому така «дрібниця», як історико-культурний та інтелектуальний контекст, особливо не важить, не має якогось особливого сенсу. Тому нею можна знехтувати.

Тож ці «перероблені» поняття, ці ідеї, долучаються до нового, «вищого синтезу» як його необхідний компонент. У «Логіці» Гегель спекулятивно обґрунтовує цей принцип демонстрацією його «ефективності» при побудові «системи категорій». Гегелівська логіка – лінійна, точніше, вона моделюється як вертикально побудована система, де *Aufheben* відіграє першопочаткову методологічну роль, оскільки на ньому «тримається» ще один улюблений Гегелів принцип – єдність логічного й історичного. Якби сказав, що ця «єдність» є своєрідною модифікацією *Aufheben*, вони внутрішньо пов'язані в межах системи. Гегель неодноразово писав, що в його логіці немає жодного поняття, якого б не було в історії філософії. Гегель вочевидь перший філософ, що спорудив (принаймні він сам так вважав) свою спекулятивну систему на основі історії філософії. Тож його система вибудовується як своєрідне «походження» історії філософії. Історія філософії – альфа й омега його системи, водночас, історія «долається» в системі, але й система неможлива без історії. Остання забезпечує не лише зовнішнє виправдання, а й внутрішню «завершеність» цієї системи. Для Гегеля історія філософії – не самостійна філософська дисципліна – це шлях до такої системи. Зрозуміло, чия система є завершеною – гегелівська, певна річ.

Спекулятивна логіка – це квінтесенція Гегелевої системи. За межами цієї системи вона особливого сенсу не має. І це на противагу «Феноменології духу», оскільки ця праця Гегеля стоїть дещо окремо. Я вважаю, що Фойєрбах спонукав Кушакова змінити своє ставлення до Гегеля. Фойєрбах фахово займався історією філософії, у нього є чудові книжки з філософії Нового часу, зокрема, монографія про Ляйбніца. Саме у цих текстах він пише, що в історії філософії залишилися маргінальні теми, не осмислені й не «зняті» в Гегеля. Останній вважав, що в кожного мислителя треба брати базове, основне. Наприклад, у Ляйбніца – монаду, у Парменіда – буття. Категорія становлення також не є відкриттям Гегеля, оскільки становлення як принцип філософування відкрив Геракліт. Гегель невтомно повторював, що немає жодного положення в його логіці, якого б не було раніше в історії філософії.

Фойєрбах дотримувался іншого підходу – для історичного дослідження вагомо віднайти й осмислити імпліцитно присутні в працях філософів минулих епох ідеї, візії, поняття, які не отримали належної концептуалізації в системі певного філософа. Саме це є найпродуктивнішим аспектом історичного дослідження, а не опис і аналіз тих ідей, що є «базовими», тобто – головними предметами уваги для їхнього творця.

К. К.: *Тобто Гегель – великий запозичувач?*

В. К.: Тут треба пам'ятати, що ідеї, категорії попередників, долучені Гегелем до його системи, суттєво трансформувалися. Вони втратили те значення, яке мали у філософських системах своїх творців. Ці категорії постають як ідеальні моменти (улюблене висловлювання Гегеля), тобто, підпорядковані аспекти деякої «тотальності» – Гегелівської системи. Кушаков розгледів у Фойєрбаха незгоду з цим постулатом. На думку Фойєрбаха, філософська рефлексія так не рухається, бо немає «лінійного» руху пізнання, навпаки, воно рухається зигзагами, часто «на маргінесах». Філософські ідеї суттєво залежать як від культурно-історичного «дна», гумусу, де вони генеруються, так і від їхньої особливий конфігурації, яка несе відбиток не лише історичного контексту, а й особи філософа, його індивідуальності. Тому цю складну конфігурацію ідей вкрай важко редукувати до якогось однозначного логіко-епістемологічного змісту. Така редукція притаманна гегелівській кумулятивній історії філософії, і не притаманна Фойєрбахові. А це означає, що в минулому залишається багато такого, що ніколи не «знімається», і це найцікавіше.

Д. П.: *І Кушаков це відчує?*

В. К.: Кушаков стверджував, що принцип *Aufheben* не працює в повному обсязі, історія філософії не повинна «зацикловатися» на базових концептах якогось філософського вчення. Треба шукати такі ідеї й концепти, що «відходять» від магістральних трендів філософування, від «базових» здобутків філософії минулих епох.

Д. П.: *Це було безперечним відкриттям Кушакова?*

В. К.: Слід зазначити, що це ще раніше усвідомив Володимир Шинкарук. У нього є книга «Теорія пізнання, логіка та діалектика І. Канта», 1974 року, де сказано, що трансцендентальна логіка Канта не редукується до логіки Гегеля, оскільки ці логіки спрямовано на різні питання. Не можна сказати, що «Наука логіки» «знімає» трансцендентальну логіку, вона від неї відштовхується, але її «не долає». На мою думку, більшою мірою Гегель відштовхується від «Науковчення» Фіхте, зокрема, від його тези – антитези – синтези. Шинкарук вважав, що трансцендентальна логіка є цілком автономним концептуальним продуктом «Критики чистого розуму». Кантова трансцендентальна логіка намагається розв'язати теоретико-пізнавальні питання. Гегелева ж «Наука логіки» розв'язує питання систематизації категорій мислення, а не проблематику наукового пізнання. Історико-філософське дослідження не повинно «зацикловатися» на якомусь одному «зерні» філософського вчення й відкидати решту як «лушпиння». При цьому не варто перебільшувати зробленого Кушаковим і Шинкаруком. Водночас, віддаючи шану творчим зусиллям цих талановитих вітчизняних філософів, я би хотів наголосити, що їхні зусилля були не марними, вони стали прикметною рисою радянської філософії «пізнього періоду».

Власне, Кушаков дійшов висновку, що, мабуть, «зняття» справді не працює, і єдність логічного й історичного є недосконалим принципом, попри те, що на ньому, начебто, усе тримається. У Гегеля до цього додається ще принцип сходження від абстрактного до конкретного і вчення про «конкретне поняття». Пригадую, що свою незгоду з «абсолютністю» Гегелевих принципів побудови системи Кушаков викладав нам ще на своїх лекціях середини 70-х.

І. Д.: *Можливо, поза університетом, в Інституті філософії чи в інших інтелектуальних осередках України 70–80-х, вам доводилося зустрічати інших гегелізнавців чи навіть співпрацювати з ними?*

В. К.: Хочу зазначити, що в усьому Радянському Союзі гегелізнавців можна було перерахувати на пальцях. Щодо осередків в Україні, за межами Київського університету та Інституту філософії, то я таких осередків не пам'ятаю, як, до речі, і дослідників.

Звідки їм було з'явитися? Тільки викладачі кафедр філософії могли якимось чином займатися гегелівською проблематикою. У ті часи в Україні, здається було сім-дев'ять університетів, а філософський факультет лише один, у Києві. Щоправда інститутів, де готували різноманітних фахівців з вищою освітою, було чимало і скрізь функціонували кафедри марксистсько-ленінської філософії. Здавалось би, це і є ті осередки, що могли би виховувати фахівців з історії філософії, зокрема, фахівців з Гегеля. Та ні, німецькою філософією й там не займався майже ніхто. А для чого? Викладання марксистсько-ленінської філософії відбувалося на основі стандартних програм, затверджених на всіх бюрократичних рівнях. У цих програмах був невеличкий «історико-філософський блок» (така була назва), де вельми побіжно, лапідарно йшлося і про Гегеля. Та й по тому! Переважна більшість викладачів не мала жодного стимулу займатися цими складними питаннями. Така ситуація була типовою для всіх навчальних закладів СРСР. Повторюю – для всіх! Гегелівської філософією займалися не «осередки», а окремі особи.

Але головною темою діалатівських досліджень, окрім згаданої єдності діалектики, логіки й теорії пізнання, була діалектична логіка. Це також одна з «топових» тем радянської філософії 60–80-х. Звісно, такі розробки не могли обійти увагою Гегеля. Цими питаннями цікавились, наприклад, у Казахстані, в Алмати, де працювали Абдільдін, Касимжанов, автори праць, присвячених діалектичній логіці, певна річ, особливо уважні до Маркса й Гегеля. Здається, у 80-х вийшло багатотомове видання з діалектичної логіки під керівництвом Абдільдіна. Іронія в тому, що так звана «система категорій діалектики» майже повністю дублює схему гегелівської «Логіки», звісно, у «матеріалістичному» ключі. В Азербайджані (до 1967 року) діалектичною логікою займався Оруджев. Були гегелізнавці-діалатівці в інших регіонах. У Москві, я вже згадував, працювали Вазюлін, Ільєнков, Батіщев. Пригадую книжку Генриха Батіщева про «діалектичні суперечності», що вийшла на початку 60-х. А наприкінці 60-х – його велику статтю про універсальні виміри діяльності.

Прикметно, що це ще одна популярна тема радянської філософії – діяльність як базова засада людського буття. Тема вочевидь як марксистська (витоки, мабуть, у «Рукописах 1844 року»), так і гегелівська, і фіхтеанська, попри те, що Фіхте майже не вивчали. Довкола концептів «суперечності» та «діяльності» також точилися дискусії. Існували навіть своєрідні табори як прихильників цих концептів (у сенсі їхньої концептуальної вагомості для марксистського дискурсу), так і «обережних» критиків такого універсалізму.

Наприкінці 70-х вийшла така собі колективна книжка про «діалектичні суперечності», де були репрезентовані різні підходи до аналізу цього поняття. З Батіщевим я зустрівся лише раз, наприкінці 80-х, на якійсь конференції під Москвою, у Звенигороді, здається. У той час він уже суттєво змінив своє філософування, оскільки розробляв філософію творчості, в якій заперечував цінність діяльності, обґрунтовував «не діяння». Гегель і Маркс залишилися для нього десь на маргінесах. Пам'ятаю, що всі наші розмови зосереджувалися на темі «глибинного» спілкування і творчості. Батіщев помер у 1990 році.

Варто згадати і книжку Ільєнкова «Діалектична логіка» (1975). Її поява неможлива без Гегеля й Маркса. Були й інші дослідники цієї проблематики, навіть зарубіжні, орієнтовані як на марксизм, так і на гегелівські ідеї.

Готуючись до інтерв'ю я переглянув книжку мексиканського філософа-марксиста Елі де Гортарі «Вступ до діалектичної логіки», видану в далекому 1960 році. У цій книжці автор хитромудро витлумачує проблематику формальної логіки в діалектичному ключі. Сумнівно, проте цікаво. Ця книжка «не завалена» цитатами з Маркса, Енгельса й Леніна, зате логічна проблематика висвітлюється зі знанням справи. Але таких книжок було мало.

Сучасною логікою фахівці з діалектичної логіки не цікавилися, обмежуючись марксистськими текстами, нескінченним цитуванням «Капіталу», Зошитів і Гегеля.

Пам'ятаю, що в працях Павла Копніна «київського періоду», тобто під час його роботи в Київському університеті й Інституті філософії, а це понад десятиліття, розглядалась і логічна проблематика. Звісно, це не була «математична логіка», Копнін досліджував праці російського логіка Миколи Васильєва, його «уявну логіку». Вона викликала інтерес Копніна, бо Васильєв запропонував вийти за межі аристотелівської «двозначної» логіки, виокремивши не два, а три різновиди суджень: стверджувальні, заперечувальні й судження суперечності. Усе це дало змогу трактувати логіку Васильєва як рух у бік діалектики. Копнін визнавав цей рух обмеженим, частковим, але в правильному напрямі. Сумнівна ідея, проте не позбавлена раціонального сенсу, особливо на тлі нудного й нескінченного цитування Леніна й Маркса. Я все це пам'ятаю, бо колись, у молоді роки, уважно читав праці Васильєва, які мені подобались. Як і відомі мені праці Яна Лукасевича, що також працював над багатозначними логіками.

Я вже згадував книжку про Гегеля, написану Шинкаруком, який після Копніна очолював Інститут філософії. Треба також згадати Михайла Булатова, ще одного потужного українського марксиста-гегельянця. Цих двох фахівців можна розглядати як гегелезнавчий «осередок» в Інституті філософії, але таке твердження потребує суттєвих уточнень і обмежень. Краще цей «осередок» розуміти як певну умовність, бо жодної систематичної роботи, спільних досліджень, семінарів, конференцій не проводилось.

З Булатовим я особисто був добре знайомий, спілкувався з ним, певний час працював у одному відділі Інституту. У нього є книжка «Ленінський аналіз німецької класичної філософії» (1974), написана на основі Зошитів Леніна. Назва дивна, вельми ідеологізована, але книжка цікава, з елементами самостійного аналізу німецької філософії, особливо Гегеля. Окрім того, він написав ще й низку статей, де аналізував різні аспекти гегелівської логіки, наприклад, поняття кількості і якості в системі Гегеля, значення диференційного й інтегрального аналізу для логіки Гегеля. Цей аналіз пов'язаний з тим, що в друге видання першого тому, присвяченого вченню про буття, Гегель включив кілька чималих додатків, присвячених математичному аналізу нескінченно малих. Гегелю це знадобилось, щоби збагнути особливості «математичної нескінченності», виявити різні типи нескінченності – несправжньої, «поганої» (*schlechte*) та істинної. Булатов звертався до Гегеля й у розділах інших монографій, як власних, так і колективних. А в 2000-х оприлюднив філософський словник, в якому більшість статей тим чи тим чином віддзеркалює гегелівські думки з позицій діалектичного матеріалізму. Як бачите, Булатов залишився вірним своїм філософським переконанням.

І. Д.: *А Мирослав Попович, вельми помітна постать, Гегелем не цікавився?*

В. К.: Чому ж, цікавився! У книжці, що вийшла наприкінці 70-х, Попович аналізував «Логіку» Гегеля. Аналіз лапідарний і дещо іронічний. Найбільше дісталось Гегелеві за його недолугу й застарілу теорію силогізму. На своїх лекціях Попович, а він викладав нам, студентам V курсу, спецкурс із основ наукового дослідження, відвертіше характеризував гегелівську «Логіку» й діалектику в негативному ключі.

Варто згадати ще й відомого київського філософа Сергія Кримського, співробітника Інституту філософії, з яким я познайомився, навчаючись в аспірантурі. До нашого знайомства я добре знав його праці, присвячені методології й філософії науки. Про Кримського казали, що він добре знав гегелівську філософію. Моє спілкування з ним не свідчить про зацікавленість Сергія Борисовича німецьким філософом. Принаймні про Гегеля ми ніколи не розмовляли. Хоча був один випадок, коли Кримський згадав Гегеля.

Маю на увазі нашу розмову про мою дисертацію, коли я щось там сказав про Шелінга, його філософію символа, і тоді Сергій Борисович зауважив, що це питання значно глибше розробив Гегель. Пізні праці Кримського, 2000-х, присвячені так званій «софійності», в якомусь сенсі звернені до Гегеля. Щоправда, мабуть, більшою мірою до Платона й неоплатоників, можливо, Шелінга, пізнього періоду. У домашній бібліотеці Кримського я бачив праці й Гегеля, і Куно Фішера, зокрема його книжку про Шелінга, в якій викладена пізня шелінгівська філософія (навіть чи Кримський читав оригінальні праці «пізнього» Шелінга). Можливо, і Якоб Беме надихав Сергія Борисовича, деякі праці цього німецького містика є в Інститутській бібліотеці. До «софійності» Кримського міг певним чином спонукати й Володимир Соловйов, в якого є праці про Софію і який вважається відомим провайдером цієї давньої, вельми дивної, містичної ідеї.

На моє переконання, для розробки цієї ідеї треба бути щиро віруючою людиною, оскільки тут навіть сили спекулятивного мислення не досить, тут потрібно вірити у «вищу реальність», яку ти містично бачиш і переживаєш. Якщо це містичне переживання відсутнє, то всі ці ідеї позбавлені сенсу, їх неможливо жодним чином довести, переконати загал в їхній вагомості. Не знаю напевно, чи мав Кримський таку віру й таке переживання. Соловйов мав, про це свідчать вірші, листи. Звісно, це не інтерсуб'єктивне бачення, однак воно має сенс, принаймні для провайдера цієї ідеї, його твердої переконаності в існуванні Софії, в її духовній силі. Зрозуміло, усе це дуже далеко від спекулятивного мислення гегелівського гатунку.

І. Д.: *А що слід вважати найголовнішою рисою радянського гегелізнавства?*

В. К.: Особливість радянського гегелізнавства полягає в його переважно прикладній спрямованості, тобто в долученні до марксистських тем і проблем. Так, варто зазначити, що ті 10-15 осіб, які займалися Гегелем у ті часи, переважно цікавилися гегелівською діалектикою. Склалося, з «важкої» руки Леніна, таке становище, що квінтесенцією філософії Гегеля вважали саме діалектику. До цього можемо долучити й Карла Маркса, і особливо, Фридриха Енгельса, які багато зробили, аби хибно канонізувати Гегеля, перетворити його на предтечу «діалектики природи», створеної Енгельсом на основі вигаданих ним же так званих трьох законів діалектики, яких у Гегеля не було. Енгельс долучив ці «закони» до розгляду природознавства. Але в Гегеля природа не є діалектичною. Узагалі, найголовніше в Гегеля – це спекулятивне мислення, діалектика – один з моментів такого мислення, на протиположності формальній логіці, яка міцно тримається закону суперечності. Варто нагадати, що Гегель розглядав діалектику як один із трьох аспектів так званого «логічного» мислення, де діалектика є негативно-розумне мислення – і це другий аспект (перший – це розсуд, де діють правила формальної логіки), який долається в третьому, істинному аспекті – спекулятивному мисленні, яке є позитивно-розумне мислення – квінтесенція гегелівського методу.

Так звані «класики марксизму-ленінізму» відкинули спекуляцію як ідеалістичний баласт, але начебто зберегли діалектику, яку натуралізували. Тобто занурили в природу, суспільне життя й історію у вигляді «загальних законів діалектики», що начебто спонукують «світ до розвитку». Таким чином, виникла досить дивна ситуація: Гегель є нібито творцем діалектики, проте її належить матеріалістично переосмислити на основі діамату. Чимало дослідників займалися саме цією тематикою. До цього ще додається проблема систематизації категорій діалектики, Гегель побудував свою систему категорій, значить і марксистки повинні створити свою систему категорій, але вже матеріалістичної діалектики. Низка праць 60–70-х, навіть 80-х надихалися цією «тупиковою» темою – створенням системи категорій. Усі ці спроби інтенсивно апелювали до Гегеля, водночас

намагаючись відрізнитися від нього, бо вони ж створюють «матеріалістичну» систему. Отже, Гегель використовувався здебільшого суто прагматично, для розв'язання «проблем» марксистської філософії. Прикметно, що всі такі «системи категорій діалектики» канули у філософське небуття. Хоча ні, і тепер на просторах YouTube зустрічаємо чимало відео-лекцій, де різні медіа-персонажі продовжують «будувати» цю «систему».

У ті часи ми не мали гегелізмовства як такого, у «чистому» вигляді. Не мали й досліджень неогегельянства. Неогегельянство майже ніхто не вивчав, текстів неогегельянців ніхто не досліджував. Щоправда були поодинокі винятки. Здається, у 80-і роки в Москві вийшла одна книжка про французьке неогегельянство, із критикою Валя, Кожева, Іполіта. Про німецьке неогегельянство радянськими дослідниками нічого написано не було, якщо не вважати за дослідження написане в 30-ті роки, коли неогегельянці тлумачилися суто ідеологічно, як теоретики німецького націонал-соціалізму. І це в той час, коли праці Г. Ласона, Р. Кронера, Ф. Розенцвайга, Г. Гізе, Л. Ціглера, Т. Герінга та ін. суттєво збагатили гегелізнавчі студії. Та ні, цих дослідників ніхто не вивчав. Я би сказав, що радянське гегелізнавство «висадила в повітря», знекровила тема діалектики, така собі «супертема». Саме її потрібно було препарувати для осмислення базових проблем марксистської філософії.

За таких умов важко було досліджувати те, що в марксистів з деякою зневагою називали «реакційною системою» Гегеля. Праць із такою тематикою справді було обмаль. У певному сенсі побіжний, лапідарний огляд системи Гегеля здійснив Теодор Ойзерман у маленькій брошурі 50-х років. Більш розлогий виклад зробив Михайло Овсянніков у книжці «Філософія Гегеля», в кінці 50-х років. Ця книжка переповнена ідеологічними штампами, проте дає деяке уявлення про філософію Гегеля. Памятаю, система Гегеля цікаво досліджувалась у двотомній книжці румунського філософа-марксиста Гуліана. Здається, ця книжка вийшла на початку 60-х років. У цій книжці автор розглянув усі частини системи Гегеля, причому досить ґрунтовно, попри наявність ідеологічного компоненту. У 70-х роках вийшла ще й книжка Константина Бакрадзе «Система і метод філософії Гегеля». Але й ця праця хвибує суттєвим «перекосом» у бік діалектики, а система розглядається конспективно.

У 70-ті роки з'явилося кілька популярних праць присвячених Гегелю. Наприклад, книга Арсенія Гулиги, яка є чудово написаною біографією філософа. Пам'ятаю ще й книжку Андрія Дворцова про Гегеля, також біографія. Однак ці книжки важко розглядати як філософське дослідження гегелівської проблематики. Якщо хтось намагався займатися академічними розробками Гегеля, у таких досліджень мусила бути якась «тема-підклад», що корелювала би з інтерпретацією марксистських питань і проблем. Пам'ятаю цікаву книжку 70-х років вірменського дослідника Погосяна, присвячену питанню відчуження у «Феноменології духу». Як бачимо, дуже популярна марксистська тема відчуження стала таким «підкладом» для автора цієї книжки. Отож, були філософи, орієнтовані на Гегеля, та гегелізнавства як тренду, тим паче як традиції, тим більше як школи не існувало. У ті часи були лише окремі особи, що займалися Гегелем.

І. Д.: *Якщо ми розглядаємо дослідників, які нехай і в прикладному аспекті досліджували Гегеля, то цікаво було би порівняти ситуацію Київ-Москва. Чи був розрив у фаховому рівні? Очевидно, що в Москві було значно більше ресурсів: там дозволяли більше, там збирали найкращих (зокрема, щодо знання мов). Наприклад, з інтерв'ю із Сергієм Секундантом ми можемо дізнатись і про знання мов і про читання в оригіналі як про риси історико-філософської підготовки в МДУ. Чи була подібна ситуація в Києві?*

В. К.: У 80-х я побував на різних московських конференціях. Розумієте, ми жили за часів вертикально інтегрованої системи, навіть враховуючи те, що у 80-ті роки це вже не була та система, що трьома десятиліттями раніше. Вертикально інтегрована система, якщо казати звичайною мовою, означає, якщо я нагорі – я найрозумніший, ти – дурень. Якщо ти дістався нагору, ти – розумний, я – дурень. Зрозуміло це жарт, а не якийсь аналіз, проте, здається, для деякого цей жарт не втратив свого прихованого сенсу дотепер. Усе це зрозуміло і банально. Не хочу сперечатися з ілюзіями людей, котрі вважають, що колись, у якісь часи, у якихось унікальних місцях «радянського минулого» хтось мав доступ до «світової мудрості». У місцях, де, як ви кажете, «збиралися найкращі». Виходить, що в інших місцях «радянського минулого» концентрувалися – хто? «Найгірші» чи, у найкращому випадку, якісь «середні»?

У мене дещо інший погляд на «метафізику радянського буття», елементом якої була й вища освіта, тим паче філософська. Вам, молоді, важко збагнути, але така система потребувала концентрації «всього сущого» в одному місці. Винятків майже не було, якщо й були, то вони стосувалися другорядних речей. Але літературні джерела – це не другорядна, а головна справа, особливо якщо це гуманітарна, філософська література. Тоді це питання вважалося не теоретичним, а передовсім ідеологічним. Повторюю ще раз – переважна більшість зарубіжних джерел закуповувалася за валюту й осідала в Москві, її бібліотеках і спецховищах. Решта наукових центрів таких ресурсів не мали, тому там з'являється своя спеціалізація, зорієнтована радше на внутрішній контекст. Тобто радянська система своєрідно регулювала функціональну спрямованість інтелектуального життя, університетської освіти відповідно до базових ідеологічних настанов і пріоритетів, де Москва займала «суперпозицію». Тож, кращі, гірші – це не інтелектуальна мітка, це надто наївна констатація, я би сказав навіть дивна. Швидше за все, це ознака наближення до цієї «суперпозиції» чи віддаленості від неї. Це ідеологічний маркер, а не інтелектуальна констатація. А щодо рівня фахової підготовки, то кращі й гірші були скрізь, у будь-якому університеті, інституті. «Кращих» у будь-якому радянському університеті була «когорта», а «посередніх» завжди «легіон». І серед викладачів, і серед дослідників, і серед студентів.

І. Д.: *А як із «кращістю» щодо мовної підготовки?*

В. К.: Коли я навчався в університеті, ми вивчали сучасні мови – англійську, німецьку, була можливість вивчати французьку, іспанську і факультативно латину. Отож, оскільки сучасні філософські джерела накопичувалися в московських бібліотеках, то, звісно, «швидкий» доступ до цих джерел мали московські дослідники. Тому не дивно, що в 60–80-ті переважна більшість філософської літератури, яка була пов'язана з «переробкою» західних філософських ідей, видавалася в Москві, значно менше в Ленінграді й ще менше в «національних республіках». Переважно ця «переробка» полягала в тому, що московські фахівці здійснювали більш-менш добротний переказ, «переспів» західних джерел, зрозуміло, під кутом зору «критики буржуазної філософії» з марксистських позицій. І тут існували певні відмінності між тими, хто здійснював ці «переспіви». Бо хтось це робив вдало, детально, а хтось ні, суттєво спрощуючи «буржуазні ідеї», зосереджуючи увагу на ідеологічних аспектах цих ідей. Це була своєрідна спеціалізація московських авторів. У ті роки в Москві були справжні майстри таких критичних «переспівів». Пригадую Нарського, Желнова, Давидова, Кузнєцова. Чимало було таких «критиків». Тому, якщо київський дослідник писав дисертацію на тему історичної школи позитивізму, філософії мови чи аналітичної філософії (а такі праці, усе ж, писали

в 70–80-х, зокрема в Інституті філософії), то він мав їхати до Москви, адже в київських бібліотеках цих джерел не знайшов би.

Стосовно знання мов, мені важко щось стверджувати напевне. Я можу сказати, що фахівці, які займалися західною філософією в Києві, принаймні працювали з оригінальними джерелами. Про це свідчать публікації тих часів. У нашому Інституті існував навіть Відділ критики буржуазної філософії. У Києві була своя спеціалізація, яка потребувала знання мов і роботи зі джерелами – відділ історії філософії в Україні, який тривалий час очолювала талановита дослідниця, яка прекрасно знала латину, Валерія Нічик. Не можу не згадати Вілена Горського, видатного дослідника філософської культури Давньої Русі, чудового лектора, організатора філософської освіти в Києво-Могилянській академії, після її відродження на початку 90-х років. Навчаючись в університеті, мені довелося слухати його спецкурс, а потім – спілкуватися в Інституті філософії та Києво-Могилянській академії. За чверть століття співробітники цього відділу розшифрували й описали значну кількість рукописних текстів викладачів «старої» Києво-Могилянської академії (а це XVII–XVIII ст.) і частина цих текстів надрукована. Зокрема, у 70-х роках, – три томи текстів Феофана Прокоповича, у 1979-му – деякі праці Григорія Кониського. Усе це перекладено з латини.

Варто згадати книжку Віталія Табачковського «Криза буржуазного раціоналізму і проблема людської особистості», 1974 року. Книжка видана українською мовою Інститутом філософії, що на ті часи було досить рідкісним явищем. Табачковський добре знав французьку, тому текст побудований на франкомовних джерелах. Отже, у ті часи з'явилися фахівці, що досліджували сучасну філософію, її проблематику. Користувалися попитом книжки професора кафедри історії філософії Київського університету Ігоря Бичка «Пізнання і свобода», «У лабіринтах свободи». Ці майстерно написані книжки вийшли ще на початку 70-х. Бичко використовував оригінальні тексти сучасної філософії. Знання іноземних мов для всіх цих досліджень вочевидь було необхідною справою. А у 80-х роках взагалі вже неможливо було займатися дослідженнями без звернення до оригінальних джерел. Якщо, наприклад, це філософія науки, то аналізувалися джерела американських і європейських дослідників, що фахово займалися цією темою. І такі дослідження в Києві виходили, я знаю їх чимало, але це не наша тема.

У другій половині 80-х років з'являється можливість робити мікрофільми потрібних книжок. Це, звісно, був паліатив, а не розв'язання задавненої проблеми, проте доступ до оригінальних текстів дещо спростився. Можна було поїхати до Москви, зафільмувати потрібні оригінальні джерела і таким чином мати необхідні тексти. У 80-х і я мав певну кількість таких мікрофільмів. Їх можна було друкувати, як фото, і читати. Тож у цьому аспекті ситуація почала потроху змінюватись. Поступово зникає той виразний «вододіл», що завжди існував через концентрацію переважної більшості зарубіжних текстів у Москві.

Д. П.: *Останній блок нашого інтерв'ю присвячено розглядові впливу української радянської філософської традиції на наше сьогодення. Як сама радянська філософія, зокрема гегелізнавство, ставилася до своєї традиції? Тут ми хотіли б вийти на цікаву тему київського і старокіївського або «руського гегеліведення». Якщо вести мову про гегелізнавство у Російській імперії, можна виділити два умовних табори: академічний (Гогоцький, Новицький) і неакадемічний (Белінський, слов'янофіли). Виходить, що в радянський період київські дослідники буквально «сиділи» на доробку академічних гегелізнавців з університету Св. Володимира. І тут виникає два питання: чи дослідження доробку попередників було комусь цікавим і, якщо так, чи було воно можливим?*

В. К.: Цікаве питання! Коли йдеться про гегельянство у Російській імперії, яке виникає в XIX ст., то, на мою думку, «чистих» гегельянців у цій традиції було обмаль. Ви згадали Сильвестра Гогоцького і Ореста Новицького як викладачів Київського університету Св. Володимира, хоча вони були випускниками Київської духовної академії, де тривалий час викладали. У певному аспекті їх можна розглядати як гегельянців. Гогоцький є автором великої статті про Гегеля у своєму «Філософському лексиконі» та ще одного досить ґрунтовного розгляду системи Гегеля. Новицький написав багатотомову працю (здається 4 томи), де досліджував еволюцію давніх філософських учень і релігійних ідей – від східних до еліністичних. При цьому він цілком свідомо послуговувався гегелівськими принципами – сходження від абстрактного до конкретного, єдності історичного та логічного. Щоправда, у нього зустрічаються певні уточнення цих принципів, бо київський дослідник звертав увагу і на культурно-історичний контекст функціонування філософських ідей.

Якщо ми завели мову про КДА та Київський університет Св. Володимира, то тут потрібно ще згадати Петра Ліницького, професора Київської духовної академії, цікавого дослідника історії філософії. Про доробок Ліницького я написав кілька статей, оскільки його дослідження того варті. У КДА він викладав різні філософські курси, історію філософії, причому від античної філософії до сучасних філософських учень. У його спадку є різні праці: там і «систематична філософія», історія філософії Нового часу, велике дослідження «Ідеалізм і реалізм», де Ліницький значну увагу приділив саме німецькій філософії, зокрема Гегелю. Проте це поодинокі академічні праці, вони не сформували стійкої дослідницької традиції.

Для російського контексту значущим був поділ на слов'янофілів та західників, особливо у першій половині XIX ст. Щодо рецепції Гегеля, то тут не все очевидно. Я би сказав так, відомі слов'янофіли – брати Кириєвські, Самарін, Тютчев, брати Аксакови, Хом'яков, більшою мірою сповідували шелінгіанство, ніж гегельянство. Це пов'язано зокрема з тим, що дехто з них слухав лекції Шелінга (Іван Кириєвський) й орієнтувався на його ідеї, особливо ідеї «пізньої» філософії Шелінга, на його філософію Одкровення, яка сприймалася дуже добре, як щось близьке для слов'янофілів. Можете уявити, дехто з ідеологів слов'янофільства вже у 30-ті роки XIX ст. вважав за можливе писати про «загибель Європи». Здається, цю «ідею» просував Володимир Одоєвський, «любомудр», і не лише він один плекав такі ідеї. При цьому абсолютно серйозно пропонували як альтернативу європейській цивілізації традиційні засади російського життя, як ті животворні сили, що здатні врятувати Європу від загибелі. І це без будь-якого гумору пропонували представники країни, яка всього кілька десятиліть як увійшла в орбіту європейської культури, країни, де лише розпочалось формування літературної мови (ще живий був Пушкін, «творець» цієї мови), не кажучи вже про все інше, що потребувало зміни, реформування. І це реформування, розтягнувшись на десятиліття, до кінця так і не завершилось. І попри все це, ці «представники» сміливо пропонували Європі проекти її спасіння від неминучої загибелі! Як вам така «філософія»? Гегельянська чи може власна, доморощена, у центрі якої «спасіння», яке йде від «богообраного» народу, від такої собі «общини», соборності. Одоєвський впевнено заявляв, що XIX століття буде «російським». Вочевидь він трохи помилився, та не дуже. Бо XX століття стало саме таким чи, як казав Мирослав Попович, червоним, кривавим століттям, де «богообраний» народ з усім розмахом продемонстрував усьому світу свої криваві досягнення. Але й цього виявилось замало – третина людства відчула вбивчу силу, дієвість комуністичної дик-

татури. У десятках країн світу завзято будували комуністичний рай, який виявився звичайнісіньким пеклом. Якщо це і є «спасіння», то краще вже жити за доби «занепаду»! Вибачте, дещо відійшов від теми інтерв'ю.

Стосовно західників, ви згадали Белінського. Варто згадати й Кавеліна, Грановського, Тургенєва. Ці діячі справді цікавилися Гегелем. На певні гегелівські ідеї Белінський відгукувався. При цьому слід зауважити, що ці ідеї йому «доніс» російський анархіст Бакунін, а щодо самостійного читання російським критиком Гегеля, то про це нічого невідомо. І як би він читав? Хіба французькі переклади, бо німецькою мовою він не володів. Та й французькі переклади з'явилися пізніше, уже після смерті Белінського.

Варто згадати і Павла Лаврова, ідеолога «народництва» і водночас одного з небагатьох дослідників Гегеля, якому в 50-х роках він присвятив свою книжку «Гегелізм». Лавров вважав, що так званий «гегелізм», як новий напрям філософської думки «стартував» з «Феноменології духу». Лавров цитував оригінальні праці Гегеля, проте свій виклад базував на праці Рудольфа Гайма «Гегель і його час». Тож, важко назвати його дослідження оригінальним. Тобто, я веду до того, що в Російській імперії глибокі розробки філософії Гегеля були явищем поодиноким.

Відомі спроби перекладу текстів Гегеля. Прикметно, що перші такі «вправи» здійснювались з французької мови. Ідеться про російський переказ, а не переклад «Естетики», бо й французький переклад насправді є переказом. Переклад «Енциклопедії...» (60-ті роки XIX ст.) здійснений з німецького оригіналу з великою «увагою» до французького перекладу. Тож і цей переклад більше нагадує скорочений переказ, а не переклад. У цьому зв'язку варто пам'ятати, що «старі» переклади, особливо це характерно для XIX ст., були такими собі вільними тлумаченнями оригінальних текстів, а часто й переказами, звісно за певними винятками. Це була більш-менш загальна практика, а не лише російське надбання. Щодо російських перекладів, то, наприклад, переклади не лише Гегеля, а й Лотце, Тренделенбурга, Гартмана і навіть перші переклади Канта є такими перекладами-переказами, що правда в різній пропорції. Тому дивно, коли користуються цими перекладами, наприклад «Філософією несвідомого» Гартмана, забуваючи, що сам перекладач відкрито заявляв, що він зробив переказ. Утім, і зараз росіяни друкують цю працю Гартмана як переклад.

Кого справді можна назвати академічним дослідником Гегеля, то це Бориса Чичеріна, відомого філософа і правника. Це цікава постать, гегельянець, принаймні так він себе позиціонував. При цьому треба зважати на те, що Чичерін є автором власної філософської системи, яку важко зрозуміти без знання Гегеля. І якщо вже віднайти гегельянця «старої школи», як ви кажете, то це – Іван Ільїн (але це вже початок XX ст.). Його велике двотомове дослідження філософії Гегеля – вельми спірне, до нього є питання. Однак Ільїну вдалося глибоко «зануритись» у гегелівську систему, у всі її частини під кутом зору розкриття «конкретного поняття» про людину та Бога. Справді, це масштабне дослідження Гегеля, яке з'явилося на світ не у зв'язку з якимись побічними темами. Бо навіть у Чичеріна звернення до німецького філософа пов'язане саме з «побічними темами» – пошуками метафізичних підвалин буття, історією політичної думки, філософією права й держави, філософією релігії тощо. Для повноти картини треба згадати ще й ті переклади Гегеля, що з'явилися на початку XX ст. Я вже згадував переклад Дебольського, варто також згадати переклад «Феноменології духу», виконаний, до речі, жінками, слухачками Вищих жіночих курсів, за редакції Ернеста Радлова.

Стосовно рецепції цих «старих гегельянців», то, готуючись до інтерв'ю, я передивився деякі радянські книжки з гегелівської тематики, зокрема Шинкарука. І побачив,

що в списку літератури до монографії про Гегеля, 1964 року, ніхто зі «старих» дослідників не згадується. А в книжці про Канта, 1974 року, де великий розділ присвячений Гегелю, вказана праця Гогоцького. Тим не менш, Шинкарук ніколи на ці «старі» академічні дослідження не посилався. Я вважаю, що «старе» академічне гегельзнавство майже не зачепило радянських дослідників, ним здебільшого не цікавились. Навіть ті поодинокі книжки, присвячені «старому» гегельянству, що вийшли в СРСР у 70–80-х роках, являли собою радше історико-критичні ремінісценції (з наголосом на реакційності, фідеїзмі академічних дослідників «старих часів» тощо), аніж серйозні концептуальні дослідження, спрямовані на освоєння цієї традиції.

Якщо вести мову про український контекст, то тут варто згадати Володимира Юринця, знищеного більшовицьким режимом у 1937-му. Він вчився у Львівському університеті, потім стажувався у Відні, написав і захистив там німецькомовну дисертацію присвячену Гегелю «Науці логіки». Судячи з усього, він був фахівцем високого рівня. Досить давно (ще на початку 90-х) я дізнався (зараз не можу точно пригадати, в якому джерелі я надібав цю інформацію), що коли наприкінці 20-х у Німеччині розпочалася підготовка до видання нового зібрання праць Гегеля під редакцією Гофмайстера, Юринцю запропонували взяти участь у цій праці. З невідомих причин він не пристав на пропозицію. Як бачимо, це досить цікава інформація, проте її варто перевірити.

Радянські філософи до «старих», так званих дореволюційних, попередників ставилися досить зневажливо. Можливо за винятком вузького кола фахівців з російської філософії, що працювали в межах «історії філософії народів СРСР». Зрештою, можна сказати, що «старе гегельянство» не мало якоїсь вагомої рецепції в межах радянської філософії.

І. Д.: *Дякую! Повернімося до 70-х. Власне, як ми могли зрозуміти, в Україні не було суто історико-філософських досліджень Гегелевого спадку. Мали місце нечисленні прикладні дослідження, в яких Гегелева думка розглядалася радше як засіб для розв'язання проблем радянського марксизму. Таке собі опосередковане або прикладне гегельзнавство. У цьому контексті цікаво було б запитати, де які дослідницькі тематики домінували. Що шукали наші філософи в Гегеля для своїх прикладних досліджень? Що досліджували, на що звертали увагу, які були тематичні осередки в межах власне УРСР?*

В. К.: Я вже казав, що діалектика та дослідження категорій діалектики були центральними темами радянського діамату, де полюбляли, як я вже казав, тематику системи категорій, «парних категорій». Хоча в «Науці логіки» категорії рухаються тріадами, у радянських філософів вони рухалися парами, наприклад «сутність – явище». Вважалося, що тут є своя діалектика. Тому й зверталися до Гегеля, адже вважалося, що він є найбільш значущим діалектиком домарксової доби. Пригадую цікавий момент: у 60–70-ті, якщо ти займався Гегелем, то тримав Бога за бороду, адже це вже не якийсь примітивний діамат, чи, боронь Боже, істмат, чи, – Боже, який жах, – науковий комунізм. Вважалося, що, займаючись Гегелем, ти ставав, так би мовити, рафінованим інтелектуалом, здатним здійснитись до висот всесвітньої мудрості! Це, звісно, не Маркс, бо Гегель «не дотягував» до всіх глибин, які відкрили нам Маркс та Енгельс. Але він піднявся на дуже високий філософський рівень, у нього є свої здобутки. До речі, у 80-х роках ця ситуація змінюється, гегелівська філософія втрачає свої позиції, якщо можна так сказати, і інтелектуальне лідерство вже на боці фахівців, що добре орієнтуються в сучасній західній філософії. І тематика досліджень у діаматі починає підлаштовуватися під основні тренди сучасної філософії. Тому в ті роки статус марксиста-гегельянця вже не вважався якимось великим інтелектуальним досягненням, навпаки, це вже був учорашній день. Тим паче, якщо ці дослідження Гегеля унормовувалися тематикою діамату, а чим же ще?

Якщо ми ведемо мову про тематику, то варто звернути увагу на те, що основні ідеї, пов'язані з гегелівською філософією, «крутилися» довкола «Науки логіки». «Феноменологію духу» радянські філософи на загал тлумачили як своєрідний вступ, точніше, шлях до гегелівської логіки. Таке розуміння притаманне самому Гегелю, про це він пише, здається, у Передмові до «Науки логіки». У «Феноменології...» відслідковувалась трансформація духовних форм – від індивідуальної свідомості до абсолютного знання, де останнє – це знання про дух як такий, чисту спірітуальність, де знімаються будь-які зовнішні протиставлення (суб'єкта і об'єкта, людини і світу), і де постають «чисті» структури духу – категорії, принципи, ідеї. Цей шлях можна було б тлумачити як «досвід» свідомості, про що писав і Гегель. Проте, попри багатство свого змісту, для радянської філософії «Феноменологія...» перебувала в затінку «Науки логіки». Остання праця завжди була у фокусі уваги, адже там діалектика!

У Булатова, окрім книжки «Ленінський аналіз німецької класичної філософії», є текст, який, за назвою, ніби й не стосується німецької філософії – «Логічні поняття і категорії». У цій праці Булатов розрізняє поняття і категорії, себто, категорії є поняттями, але не кожне поняття – категорія. Булатов розробляв цю проблематику, спираючись на Гегеля. Так само гегелівська філософія застосовувалась як інструмент для дослідження інших тем. Так, Булатов, окрім тематики категорій, розробляв проблему діяльності та діалектики. Провідними темами були діалектика як метод, діалектична логіка, присутні переспіви гегелівської думки. Зверніть увагу, ідеться не про спекулятивну логіку, адже це було неможливо, бо це ідеалізм, а про діалектичну логіку! І суперечки, які точилися в 60-ті, були війною між прихильниками діалектичної та формальної логіки. Одне з питань тієї полеміки: як розуміти суперечності? От і Ленін писав, що діалектика будується на основі «єдності і боротьби протилежностей». Але як тоді бути із законами логіки, що забороняють суперечливі твердження? І зауважте, що неможливо було відкинути ідею Леніна про те, що діалектика і є логікою, бо ця теза стала догмою! Зрештою, якщо не можна було узгодити діалектику з формальною логікою, її законами, то почали розробляти діалектичну логіку, яка, звісно ж, орієнтувалася на гегелівську спекулятивну логіку. Варто зазначити, що в 60–70-х роках виникла своєрідна дискусія щодо співвідношення формальної та діалектичної логіки. Виходили статті, книги, відбувалися конференції, де серйозно обговорювалася ця «проблема» – як треба з марксистських позицій «правильно» розрізняти формальну й діалектичну логіку. Причому формальною зазвичай називалася традиційна логіка, тобто, канонічна аристотелівська логіка, з її законами, принципами, вченням про поняття, судження, умовиводи, аргументацію тощо. Мало хто зважувався до цієї проблематики залучати сучасні, неklasичні логіки.

Ох уже мені ця діалектика... Вона «придушила» в радянській філософії багато тем, можливих напрямків дослідження. Для радянських філософів діалектика була «душею» переосмисленої Гегелівської системи. Саме діалектику треба «взяти на озброєння», а реакційну систему відкинути. Це пов'язано з тим, що Енгельс якось зазначив, що «живим» у Гегеля є діалектика як метод, а «мертвим» є його система. Енгельс наголошував на суперечності між методом, тобто, діалектикою, що унеможливило завершеність, потребує безперервного розвитку, і системою, яка вимагає такої завершеності. Саме тому метод у Гегеля «революційний», принаймні має потенціал такої революційності, у той час як система «реакційна». Усі ці «відкриття» Енгельса «закрили» для радянських філософів основи сюжету гегелівської думки, і, зрештою, завадили появі радянського гегелізнавства. Усі, хто писав про Гегеля, майже не аналізували його систему, або аналі-

зували побіжно, скоромовкою, а от на діалектику і систему категорій звертали велетенську увагу. У цьому плані варто згадати цикл книжок під керівництвом професора Михайла Парнюка присвячених «парним категоріям». Упродовж 80-х років вийшло 6-7 монографій з цієї тематики. І я брав участь у цьому «проекті».

Іншою цікавою тематикою тоді були філософські проблеми природознавства, якими часто займалися люди з фаховою підготовкою: фізичною, хімічною, біологічно, математичною тощо. У Київському університеті нам викладали спецкурс із філософських проблем природознавства, викладачі публікували праці з цієї тематики. Пригадую талановитого викладача університету Олега Кедровського, його дослідження з філософії математики, під кутом зору дослідження історії взаємодії філософії й математики. Зазначу, його працю з філософії математики переклали німецькою в НДР, а потім перевидали в об'єднаній Німеччині. В Інституті філософії існував Відділ філософських проблем природознавства, регулярно друкувалися цікаві дослідження з цієї проблематики.

Наостанок скажу про «битви» навколо ще однієї «німецької» теми – співвідношення розсуду і розуму. Ці дискусії мали широке коло учасників в середовищі радянських філософів. Відбувалися вони й у Київському університеті, їх підтримував Валерій Босенко. Студенти його «проблемної групи» завзято займалися розробкою «діалектики» розсуду і розуму. Розсуд, у повній відповідності з гегелівським розумінням, розглядався як мисленнєва діяльність, дотична до емпіричного пізнання й буденного життя. Тут домінують закони формальної логіки. У той час як розум – це теоретична, точніше – філософська царина, і тут діють закони діалектики.

І. Д.: *Тобто можемо спробувати уявити, з огляду на тематики, якими цікавилися, і, відповідно, які ігнорувалися, який був рівень представленості творів Гегеля: лівова частка уваги приділялася насамперед «великій» та «малій» «Логікам». Давайте, у такому випадку, про них і поговоримо докладніше. На початку інтерв'ю Ви згадували про переклад Дебольського в бібліотеці вашого батька. Натомість сучасне покоління радше знайоме із «Наукою логіки» в перекладі Столпнера, зробленим у радянські часи. Як Ви вважаєте, була необхідність нового перекладу зумовлена суто науковим інтересом чи важили також і позанаукові ідеологічні інтереси? Під позанауковими інтересами я маю на увазі насамперед специфіку редагування й «припасовування» перекладів класичних філософських творів у СРСР під термінологічної системи «класиків марксизму-ленінізму». Зокрема, можемо згадати ту обставину, що зібрання творів Гегеля перевидавось одразу по перевиданню засновників марксизму-ленінізму. Отож, щодо перекладів Дебольського та Столпнера: можливо, ви помічали в першому якісь істотні розбіжності із другим? Якщо так, то які саме?*

В. К.: Я не прибічник позиції, що переклад Дебольського – це щось жахливе. Там є хиби, помилки, але хіба хтось може зробити щось ідеально? Дебольський належав до «старих гегельянців», чудово знав німецьку, російську мову, адже будь-якому перекладачеві треба добре знати рідну мову, тобто вміти майстерно використовувати її ресурси. Знайти еквіваленти у своїй мові завжди проблема, а особливо коли йдеться про переклад гегелівської мови, яка, підлаштовувана під його думку, стала спекулятивною, наділяючи звичні німецькі слова спекулятивним сенсом. Росіяни підходили до цих перекладів поступово: як я вже зазначав, у перших перекладах «Енциклопедії...» вилучалися цілі абзаци. У ті часи це вважалося можливим. Це ж стосується й кантівської «Критики чистого розуму» в перекладі Владеславлева, який деякі місця просто переказав своїми словами! Переклад – це завжди експеримент, складні філософські тексти з першого разу не даються жодному перекладачеві. Дебольський переклав усі 3 томи «Науки логіки» і,

безперечно, до нього є питання: зустрічаються хибні переклади певних понять, іноді зустрічаємо місця, де Дебольський демонструє недостатнє розуміння смислів оригіналу. Та, усе ж, якщо зважити на контекст, я вважаю цей переклад більш-менш прийнятним. У 1929 році Дебольського більшовики перевидали для слухачів Інституту червоної професури, з грифом «на правах рукопису», тобто мабуть для вузького кола слухачів цього Інституту. У тому ж 1929 році започаткували проект нового перекладу творів Гегеля, відомий чотирнадцятитомовик, де перший том – це переклад «Науки Логіки» («малі логіки») у складі «Енциклопедії Філософських наук». Це було зроблено тому, що ще 1924 року створили Комуністичну академію⁴, яка за п'ять років відчутно розрослась. Академія готувала ідеологічних працівників, тобто пропагандистів марксистсько-ленінської ідеології та партійних функціонерів, а Гегель і німецька філософія, згідно з офіційною ідеологією, вважалися джерелами марксизму-ленінізму. Тож цю філософію треба було вивчати. Звичайно, таке вивчення потребувало відповідних джерел, текстів, і саме тому спочатку перевидали Дебольського. Після перевидання почалися обговорення цього перекладу й тих неточностей і сумнівних рішень, які ухвалив перекладач. Тож праці Гегеля, починаючи з «Енциклопедії філософських наук», були наново перекладені й упродовж 30-х–50-х років, урешті, видані.

Щодо якості, то переклади Бориса Столлнера (а він переклав 10 томів із 14) справді в якихось аспектах кращі, термінологічно виважені. Але в деяких місцях він поступається старому перекладу Дебольського. У Столлнера певні місця туманніші, порівняно з німецьким оригіналом, що викликає певне незрозуміння, плутанину. Особливо це стосується тієї частини «Науки логіки», на мою думку, найскладнішої, де розкривається вчення про сутність, і де Гегель пише про рефлексивність. Гегель мав намір вчення про сутність переробити, як він зробив із першою частиною – вченням про буття, але смерть стала на заваді. Існують свідчення, що Гегель мав намір учення про сутність дещо відредагувати, бо ця частина справді найменша за обсягом. Водночас, у цій частині розгорнуті найважливіші аспекти його спекулятивної логіки, причому у вельми лапідарний спосіб, що утруднює розуміння. Крім того, Столлнер намагався відтворити складні граматичні конструкції гегелівської мови. В англійських перекладах граматичні конструкції (довжелезні гегелівські «періоди») спрощують, адже німецька мова синтетична, вона уможливує створення понять ніби нанижуючи німецькі слова, створюючи складні речення з використанням ком, крапок з комою тощо. В англійських перекладах замість ком, що увиразнюють німецький текст, ставлять крапки, вважаючи, що так досягають кращого розуміння. Столлнер якраз тяжів до буквалізму, і ця стратегія, звісно, не завжди спрацьовувала. Тим не менш, переклад вийшов, знову таки, враховуючи контекст, прийнятним. Переклад цілого корпусу текстів дозволив синхронізувати термінологічну систему для передачі понять гегелівської мови. Тому я сказав би, що необхідність нового перекладу зумовлювалася певними науковими інтересами. Але в ті часи нічого не відбувалося без відповідного ідеологічного «підкладу» – треба було показати, що більшовицька влада здатна розв'язувати не лише політичні, а й інтелектуальні завдання. Розв'язувати й водночас контролювати, не забуваючи, що цей проект здійснюють інтелектуали-більшовики, які, окрім знання іноземних мов, ще сповідують комуністичну ідеологію. На цей ідеологічний момент, мабуть, також зважали, коли започатковували нове видання «всього Гегеля».

⁴ До 1924 ця установа була відома як Соціалістична академія суспільних наук.

І. Д.: Від Маркса походить досить сувора оцінка деяких творів Гегеля: дещо було проголошене нісенітним, дещо ж, під грифом «тайни», було запечатано, закрито для серйозних розробок. Зокрема, саме «Феноменологію духу» було проголошено «великою таємницею Гегелевої думки», а тайни, як ми знаємо, краще не чіпати. Ту ж «Філософію природи» було упосліджено як беззмстовну. Беручи до уваги наявність цих перепон, чи правильно буде в контексті радянського гегелезнавства сказати, що здебільшого досліджувалися обидві «Науки логіки», які можна було досліджувати? І якщо так, то яким чином, на Вашу думку, такий відбір текстів впливав на розвиток традиції радянського марксизму?

В. К.: Дякую за це запитання, адже воно охоплює певні моменти радянського, зокрема українського гегелезнавства. Я вже казав, що важко вести мову про традицію, адже Гегеля досліджували у зв'язку з проблематикою діалектичного й історичного матеріалізму. Тим не менш, будемо називати це гегелезнавством. Яким чином воно формувалося, на основі яких текстів? Я можу з вами погодитися щодо перепон та обмежень, бо Маркс справді пише про «Феноменологію...» як таємницю. Він пише, що справжні витоки Гегелівської філософії, її таємниці, приховані у «Феноменології духу». Звісно це метафора, вона міститься у «Економічно-філософських рукописах 1844 року» (у Європі цей текст відомий як «Паризький рукопис 1844 року»). З концептуального боку ця метафора символізувала дещо конструктивне, принаймні для Маркса, а саме – система Гегеля, його «Логіка», вчення про суб'єктивний, об'єктивний та абсолютний дух імпліцитно, як у «коконі», міститься у «Феноменології...». Пізніша система Гегеля (тобто вчення про особливості спекулятивного висловлювання, субстанцію-суб'єкта, мораль, звичаєвість, мистецтво, релігію, абсолютне знання тощо) є не чим іншим як експлікацією, розгортанням ідей «Феноменології...». У цьому й полягає таємниця – «кокон» системи міститься у «Феноменології духу». Оце і є відкриття Маркса щодо «Феноменології...» Зараз така лінійна версія розгортання ідей виглядає наївною.

Справді, унаслідок дії багатьох факторів, серед яких і слова Маркса, склалася тенденція вивчати Гегеля через призму чітко визначеного набору текстів. Безумовно, ці тексти були засадничими й у роки мого навчання. Пам'ятаю, як на семінарах ми більшу частину часу приділяли «Логіці», зрозуміло, «Малій». І в цьому був певний сенс, бо «Мала логіка», за задумом Гегеля, це підручник, навчальний посібник для студентів-філософів. Значно менше часу ми приділяли вивченню «Феноменології...», читали, здається, Передмову, і це при тому, що «Феноменологія...» – дуже важливий текст. На лекціях Кушаков коротко розглядав головні ідеї «Феноменології...», цікаво, але стисло. Виклад таких розділів гегелівської системи, як філософія історії, історія філософії й естетика, Кушаков уміщав в одну пару, і на семінарах ми ці частини гегелівського спадку не розглядали. Теологічні праці ми, очевидно, також не розглядали, політичні трактати теж. Тим не менш, на лекціях Кушаков побіжно подавав «Філософію права». «Філософію природи» на семінарах не розглядали, а на лекціях Кушаков приділяв певну увагу цій частині системи. Стосовно історії філософії, то ми концентрувалися на принципах побудови історико-філософської науки, а отже, на Вступі до «Лекцій з історії філософії», а до основного змісту не добирались. Я вже казав, що значно менше ми вивчали Канта, а щодо Фіхте й Шелінга, то все обмежувалося кількома лекціями та семінарами. Зрозуміло, діяло старе марксистське кліше, штамп, за яким Гегель – вершина домарксівської філософії, такий собі предтеча марксизму. Тому варто вивчати саме його філософію, адже його попередники – Кант, Фіхте і

Шелінг – були лише шаблями тієї драбини, що вела до Гегеля. Це був базовий ідеологічний «підклад». Наголос робили на «Науці логіці», бо вона – вмістище діалектики, а все, пов'язане з діалектикою (діалектична логіка, закони діалектики, принципи діалектики, діалектика як метод пізнання) – це альфа й омега діалектичного матеріалізму.

Одержано / Received 16.09.2020

Viktor Kozlovskiy, Illia Davidenko, Kateryna Kruhlyk, Daria Popil

Hegel and Ukrainian Philosophy of the 70-80th. Part II

Interview of Illia Davidenko, Kateryna Kruhlyk, Daria Popil with Viktor Kozlovskiy.

Віктор Козловський, Ілля Давіденко, Катерина Круглик, Дар'я Попіль

Гегель і українська філософія 70–80-х років. Частина II

Інтерв'ю Іллі Давіденка, Катерини Круглик і Дар'ї Попіль з Віктором Козловським.

Viktor Kozlovskiy, PhD, Associate Professor, Department of Philosophy and Religious Studies, National University of Kyiv-Mohyla Academy.

Віктор Козловський, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та релігієзнавства НАУКМА.

e-mail: logos@voliacable.com

Illia Davidenko, master student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Ілля Давіденко, магістрант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: illia.davidenko@gmail.com

Kateryna Kruhlyk, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Катерина Круглик, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: 2017kruglik@gmail.com

Daria Popil, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Дар'я Попіль, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: dashapopil13@gmail.com
